

УДК 373(477.51/.53)(091)"1941/1943"

Еткіна Ірина

Шкільна освіта на Чернігівщині та Полтавщині в добу німецької окупації за щоденником учителя Дмитра Браженка

У даній публікації на основі оприлюдненого щоденника учителя Дмитра Браженка розглянуто становище шкільної освіти на Чернігівщині та Полтавщині у період німецької окупації 1941 – 1943 рр. Джерело дозволило дослідити ставлення сільського населення до освіти, рівень життя директора школи, умови навчання дітей та підготовки учителів та інші аспекти воєнного повсякдення.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, повсякденне життя селян, сільська школа, завідувач школи.

В данной статье на основе опубликованного дневника учителя Дмитрия Браженко рассмотрено состояние сельского образования на Черниговщине и Полтавщине в период немецкой оккупации 1941 – 1943 гг. Источник позволил исследовать отношение сельского населения к образованию, уровень жизни директора школы, условия обучения детей и подготовки учителей и другие аспекты военной повседневности.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, повседневная жизнь крестьян, сельская школа, заведующий школой.

In this article, on the basis of the published diary of the teacher Dmitry Brazhenko, the state of rural education in Chernihiv and Poltava regions during the German occupation of 1941-1943 is considered. The source made it possible to investigate the attitude of the rural population to education, the standard of living of the school principal, the conditions for the education of children and the preparation of teachers, and other aspects of the military everyday life.

Keywords: diary, German occupation, daily life of peasants, rural school, school principal.

Тематика воєнного повсякдення, в тому числі становище освіти у період окупації, сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [1; 2; 3 14]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Саме вони створюють ґрунт для комплексного дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах, що дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибілося із звичайної колії мирного часу [12, с.17-18]. Якщо наукові праці сучасних істориків висвітлюють тонкощі доктринальних ліній Е. Коха та А. Розенберга щодо освіти українців, то щоденники Браженка демонструють як уможлядні конструкції впроваджувалися у конкретних селах на Чернігівщині та Полтавщині.

Основні характеристики цього унікального для вивчення історії воєнного повсякдення джерела, біографія Дмитра Захаровича Браженка та повне видання щоденника вже оприлюднені нами [5;6;7;8;9;10]. Усі цитати

оригіналу щоденника до даної статті подані без жодної орфографічної чи синтаксичної редакції. Оскільки сторінки оригіналу щоденника не нумеровані і зшиті не в хронологічному порядку, в посиланнях виставлені не номери сторінок, а хронологічні дати.

26 грудня 1941 р. колишній радянський учитель історії та географії, кандидат у члени ВКП(б), Дмитро Браженко отримав при окупаційному режимі посаду завідуючого школою у с. Авдіївка Понорницького району Чернігівської області. Він навіть документ про своє призначення повністю переписав до щоденника, підкресливши цим значення посади для себе, тим більше що виграв її у конкурентній боротьбі із колегою Лазаренко Ольгою Андріївною. Які мотиви мав для цього автор щоденника? Адже зробити інтерпретацію джерела можна, лише зрозумівши особистість самого автора. Виходячи з тексту щоденника, мотиваційних імпульсів було принаймні декілька. По-перше, Дмитро Захарович був людиною амбіційною та конформною, такі становлять опору державного апарату будь-якого авторитарного чи тоталітарного режиму. Влітку 1941 р. до приходу німецьких військ він добивався цієї посади так само послідовно [15, 11 серпня 1941]. А побічні завдання у процесі просування кар'єрними сходами, як то участь у розкуркуленні 1932 р. або агітація виїзду на примусові роботи до Німеччини у 1943 р. на Полтавщині, він пояснював для себе і нащадків існуванням відповідних законів, які він, зі свого боку, «не перекручував» [15, 16 вересня 1941].

По-друге, призначення на посаду завідуючого школою певним чином захищало автора від потрапляння до «чорних списків» окупаційної влади як комуністичного активіста, учасника колгоспного руху. Цей страх абсолютно виправданий, а не надуманий, оскільки він був зятем і жив приймаком у колишнього голови колгоспу Петра Мусійовича Жука (якого влітку 1942 р. таки розстріляли німці) та свояком розстріляного у перші дні окупації Федора Чепурного (директора МТС і чоловіка Євгені – сестри жінки Браженка – Дуні) [11]. Тому Браженко так панічно боявся наклепів розкуркулених односельців і появи партизан, що в рівній мірі могло закінчитися для нього розстрілом.

По-третє, посада директора давала можливість на отримання продуктового пайка за твердими цінами, а в тих умовах це давало надію на виживання сім'ї, оскільки невелика кількість відпрацьованих у обшинному господарстві (колишньому колгоспі) трудоднів не забезпечувала родину хлібом, на ринку вівся виключно натуральний продуктообмін.

Не можна відкидати і того факту, що Дмитру Браженку широ подобалося вчителювати (а не працювати колгоспним чорноробом, маючи вищу освіту, що в селі тих часів траплялося нечасто), він всерйоз переймався неушкодженістю майна школи, під час підпалу німцями школи у с. Вергунах на Полтавщині при відступі 1943 р. автор щоденників сміливо кинувся її рятувати. Як бачимо, Дмитро Браженко мав достатньо мотивів, щоб застосовувати свою індивідуальну стратегію виживання у тих нелюдських

умовах, створених за військового протистояння гітлерівського та сталінського режимів у 1941 р.

Проблеми завідуючого школи спочатку виникали не з окупаційною владою, а зі своїми односельцями, які порозтягали майно школи по дворах, і почали його зносити назад тільки після німецьких погроз, при цьому і Дмитро Браженко нажив собі немало ворогів. Для нього така поведінка свідчила про невігластво односельців. Тільки у лютому 1942 р. стало відомо, що відкривають 4-річну школу (до цього автор щоденника не вірив, що німці обмежать навчання тільки початковою освітою, тобто зупиняться на доктрині Е. Коха).

Перші розпорядження окупаційної влади були зовсім безглуздими – з ідеологічних причин дозволялося користуватися тільки дореволюційними підручниками. Але навряд чи вдалося б такі роздобути, адже вони були заборонені і давно вилучені звідусіль радянською владою. Пізніше дозволено було користуватися радянськими підручниками, але викресливши і заклеївши все «шкідливе в настоящий момент». Малися на увазі всі кліше радянської ідеології та портрети Сталіна. Для вихованого в душі радянської ідеології Браженка такий світоглядний стрибок виявився досить болісним, він відчував, що робить злочин, не стільки через любов до Сталіна, скільки через страх до радянської тоталітарної машини: «Днем закреслював і заклеював шкідливе для учнів в даний момент. Коли ще якбудьто вчора говорив про великого й мудрого Сталіна, а сьогодні приходиться його ім'я закреслювати. Від непривички аж не віриш цьому і відчуваєш, що робиш великий злочин» [15, 15 березня 1942]. Вирізанням та заклеюванням підручників займалися учителі і інших шкіл на Чернігівщині, що відомо з матеріалів окупаційної преси [4, с.93-95].

Не менш дивною була кадрова політика у галузі освіти: всім членам комуністичної партії заборонено було займати посади вчителів. Але на селі люди з вищою освітою майже стовідсотково співпадали з членами ВКП(б), а Дмитро Браженко в силу молодості просто не встиг ще вступити до партії (був кандидатом у члени). Така політика привела до того, що у школі викладали учителі без відповідної освіти.

Чи не найбільшим головним болем завідувача школи була вкрай низька явка учнів: впродовж тримісячного навчального року (з лютого по травень 1942 р.) вона не перевищувала 25 %, незважаючи на відчайдушні зусилля Дмитра Захаровича у відвідуванні батьків у люті морози і заметілі села, роз'яснюючи батькам важливість науки для подальшої долі дітей. Однак добитися покращення відвідуваності школи практично не вдалося. З початком весняних сільськогосподарських робіт ситуація тільки погіршилася. Діти наймалися пасти кіз, а Дмитро Захарович обурювався: «Науку міняють на пастушество. Дивна поведінка їх батьків! Хіба не можна обійтись без цього учня якихось три неділі? Інші батьки спираються на те що не хоче їх дитина ходити в школу. Не хоче треба заставити. Ви ж батьки, а не нейтрати.» [15, 24 квітня 1942].

Тому, виходячи з даного джерела, можна цілком погодитися з висновком про те, що німці зятато проводили політику «деінтелектуалізації» в Україні [3, с.147], але вона природно сприймалася українським селом, яке впродовж радянського довоєнного періоду так і не вийшло з власної вікової «деінтелектуалізації». Підтвердженням цієї тези є той факт, що у четвертому класі Дмитро Браженко з'ясовує, що діти не знають не лише таблиці множення, а й назв місяців року. Очевидно, що у цьому була винуватою не німецька окупаційна влада. Автор щоденників нарікав, що змушений був «товктися на одному місці», бо давати новий матеріал при відсутності більшості класу не мало сенсу. Але окремі батьки були незадоволені тим, що він давав «непосильний матеріал» для четвертого класу.

Говорити про насаджування ідеологічних штампів нацизму в сільській школі принаймні у 1942 р. не приходиться, оскільки спочатку ці штампи треба було донести до вчителів. Перші спроби у цьому напрямку можна вбачати у намаганні німців організувати двотижневі курси для вчителів, яким викладалися історія України, географія «Нової Європи» та України. Наскільки це була ефективна практика, виходячи з того, що учителі не мали і базової освіти, можна сумніватися. Складно не погодитися з враженням очільника прифронтового району «Б» групи армій «Південь», який у серпні 1942 р. доповідав своєму керівництву: «Рівень підготовки учня, який закінчив 4-класну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником чи конторським службовцем» [13, с.108].

В школі було настільки холодно, що вода замерзала навіть у канцелярії. Директор заняття проводив в кожусі. Санітарний лікар та інспектор народвіти відвідали школу: «Було указано на антисанітарний стан учнів, що вони займаються в верхньому одязі і частина з них не стрижені». [15, 24 березня 1942] Дмитро Захарович сподівався усунути ці недоліки в роботі школи. Ще одна перевірка нагрянула у травні, Зюскова Ніна Павлівна відвідала уроки, побувала на уроці німецької мови Дмитра Захаровича (німецька вивчалася з другого класу), однак жодних зауважень нікому не висловила [15, 5 травня 1942].

Навчальний рік закінчився 20 травня, але оскільки він тривав лише три місяці, було вирішено не переводити учнів у наступні класи, а залишити у попередніх. Учителям призначили відпустку у 12 днів, з розрахунку по 4 дні за відпрацьований місяць, решту часу до початку навчання вони мусили працювати в общинному дворі. Завідуючому залишили посаду та оплату у 100 крб., яку потім підняли до 300 крб., але ціна пуда хліба вже зросла до 400 крб. До Понорниці прийшла новина про плани на відкриття у наступному навчальному році семирічних шкіл, в тому числі у с. Авдіївка. На ремонт школи, було виділено близько 9 тис. крб. Ремонт школи і займався влітку Дмитро Захарович.

Однак у серпні плани Дмитра Браженка різко змінилися. 21 серпня 1942 р. він змушений був із дружиною та дітьми виїхати із с. Авдіївки Чернігівської області до своєї рідні в с. Ново-Аврамівку Хорольського

району Полтавської області. Причиною переїзду стало посилення німцями репресій в селі Авдіївка, від яких постраждала родина дружини Євдокії: були розстріляні батько – Жук Петро Мусійович (колишній голова колгоспу «Перемога») та брат – Жук Назар Петрович (учитель, член підпільної групи у с. Верби Понорницького району) [11]. За день до цього Д. Браженко передає школу Стебліні Олексію Івановичу, отримує розрахунок і найцінніше – пайок за серпень у розмірі 27 кг. борошна, а також продає райнаросвіті свій диван за 600 крб. Його подальша педагогічна діяльність продовжилася вже на Полтавщині, що дає змогу істориком порівняти стан освіти в окупаційний період у зоні військової управління (на Чернігівщині) та в Райхскомісаріаті «Україна» (на Полтавщині) на основі щоденника.

Сімейна ситуація, де велика родина не в змозі була прийняти до материнської хати ще двох дорослих і двох дітей, примусила Браженка погоджуватися на посаду завідуючого школою у сусідньому з Новоаврамівкою селом Вергуни Хорольського району. Поступово родина Браженків обживала нову квартиру при школі, холодну, сиру і мало пристосовану для проживання з малими дітьми.

Щоб хоч якось нагодувати свою родину, Дмитро Захарович постійно пересувався між необхідними установами та родичами у Хоролі, Ромодані, Новоаврамівці, Старій Аврамівці, х. Чеховому та Вергунах. Таким чином, він обізнаний з ситуацією чи не в усьому Хорольському районі. І ця ситуація була вкрай скрутною не лише для родини Браженків, що тільки-но переселилися, а практично для всього селянства.

Однією з найважливіших тем для автора щоденників залишалася освіта в українському селі, оскільки це було, без перебільшення, його покликання і його шматок хліба (під час окупації в буквальному сенсі слова у вигляді пайку з борошна та картоплі у розрахунок 300 гр. на кожного члена родини).

Вергунівська початкова 4-річна школа відкрилася, як і належить, 1 вересня, але не в чудовому двоповерховому приміщенні колишньої школи, а в іншому, значно меншому, оскільки за списками нараховувалося всього 107 учнів. І відразу завідуючий зіткнувся з тією ж проблемою, що і в с. Авдіївці на Чернігівщині: населення не хоче відправляти дітей до школи. Причини ті самі: крайня бідність, зайнятість молодших школярів на роботах, в т.ч. пастушестві. Всі теоретичні викладки Дмитра Браженка про необхідність хоча б семирічного навчання та важливість науки для подальшої долі дітей розбивалися об небажання батьків водити дітей до школи у смутні часи. Вкрай не задоволений був завідуючий школою і зрівнялівкою у заробітній платі вчителів – всім ставка у 300 крб. незалежно від стажу і освіти, хоча хтось працював перший рік відразу по закінченні десяти класів середньої школи, а він мав вищу педагогічну освіту, що було рідкістю для села того часу.

Автор щоденників порівнює становище школи на Чернігівщині і Полтавщині. Виявляється, в Авдіївці він не цінував те, що було: влада виділила значні кошти (9 тис. руб) на ремонт школи, велося окреме

викладання німецької мови, завідуючий школою тільки викладав предмети, але не був класним керівником. У Вергунах все було по-іншому, і без державної підтримки завідуючі шкіл були повністю залежні від старости села та місцевого господарства. Крім того, з'ясувавши ситуацію в навколишніх селах і районах, Браженко зрозумів, що єдиної шкільної програми і настанов щодо роботи шкіл у німців немає [15, 14 вересня 1942]. А вже 23 вересня заняття припинилися без роз'яснення причин. Учителі залишилися без роботи, а Браженко на ставці у 150 руб., чого вистачало лише півлітра олії за ринковими цінами. Тим часом окупаційна влада продовжувала вилучати зі школи книжки і навіть глобуси з метою їх перевірки і цензури. Таким чином, щоденник Дмитра Браженка підтверджує висновок істориків про те, що у військовій зоні проводилась ліберальніша освітня політика, ніж на території Райхскомісаріату. Це пояснювалося тим, що чимало військових поділяли думку А. Розенберга про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні [3, с.146].

На сторінках щоденника знайшла продовження тема примусового вивезення сільського населення на роботи до Німеччини, оскільки Дмитро Браженко, як і всі інші завідуючі шкіл, був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства. До свого обов'язку ставився як до вимушеної роботи і виконував формально, оскільки розумів, що листи з Німеччини про важкі роботи і погане ставлення німців мають на селянство більший вплив, ніж його агітація [15, 9 листопада 1942].

Не оминув автор щоденників і проблему корупції місцевих органів влади періоду окупації. При школі у Вергунах існували три квартири для вчителів, які числилися майном школи, і завідуючий відчував себе за нього відповідальним. Але староста с. Вергуни вважав їх власністю селян, що були розкуркулені радянською владою, і хотів повернути їх колишнім господарям. Це обурювало вихованого у радянському дусі Дмитра Браженка, і він був готовий боротися за шкільне добро: «Замічаю що в справі привласнення цих хат бутылка зіграла значну ролю, та тільки мабуть напрасно вона заливала пельки. Якщо на місці питання не розв'яжеться, то виясню про це в Хоролі» [15, 2 грудня 1942 р.].

1 лютого 1943 р. посада завідуючого школи була ліквідована, і Дмитро Захарович залишився безробітним, відреагувавши на цю новину емоційною реплікою: «Ось в якій пошані школа в німців!» [15, 23 лютого 1943]. Німці вивозили шкільні меблі для своїх потреб, а Браженко разом із старостою намагалися приховати хоча б деякі з них.

Ситуація змінилася лише на початку травня. Намагаючись продемонструвати селянам стабільність становища на фронті, окупаційна влада знову наказує відкрити школи. Але 3 травня до школи явилось три душі. Завідуючий намагався добитися показника у 50 % дітей, що відвідують школу, але розумів, що це вкрай складно у літній період за умови, коли у селі немає загального пастуха для всієї череди, і діти пасуть кожен свою худобу. Дмитро Захарович разом з наявними учнями писав батькам нагадування про

обов'язковість початкового навчання та погрози вжити суворі заходи, але і ці заходи не діяли. Ходили вперті чутки про наближення фронту, і це не сприяло збільшенню явки школярів. Посеред літа справа дійшла до накладання штрафів на родини за невідвідування їхніми дітьми школи. Штраф складав 100 – 200 крб. Староста с. Вергуни провину за це перекладав на Дмитра Браженка. Той на сторінках щоденника звинувачував у бездіяльності старосту, що міг би заздалегідь проводити роз'яснювальну роботу з батьками, і самих батьків. Безсумнівно, складаючи відповідні списки, Дмитро Браженко наживав собі ворогів серед селянства.

В той же час німці обіцяли відкриття середніх шкіл. Початкова школа пустувала, а завідуючий ходив по селу з опитуванням: який ухил навчання (агрономічний, технічний чи педагогічний) обирають батьки підлітків для подальшого навчання у середній школах. Бажаючих набралось 66 осіб, переважно селяни обирали агрономічний ухил.

Крім занять у класах Дмитро Браженко виводив молодших школярів до лісу вивчати орієнтування на місцевості, на фізкультуру, збирати лікарські рослини. Від керівництва району приходили накази вивести учнів на бурякові плантації збирати шкідника – довгоносика.

На сторінках щоденника Дмитро Браженко чесно визнавав і свої педагогічні провали. Так, на перерві учениця роздавила каченя, що належало Браженкам, які жили у квартирі при школі. Живучи впроголодь з малими дітьми в родині, Дмитро Захарович такою подією був виведений з рівноваги: «Під цей момент гарячий взяв за вухо вченицю і повів у канцелярію, де добре накричав і послав її додому, щоб принесла вутя. Незабаром приходить її чуть більший брат і розкричався, що мов яке я мав право її бити і для чого забрав хустку. А хустку вона залишила в школі і я її вніс в хату. Хустки таки я не віддав. Хай прийде мати. Ось іде урок. В мене все кипить, адже цей молокосос назвав дикунством. Ось одна учениця повернулася і сіла спиною до мене. Я схопив її за плече і повернув, так що вона аж заплакала. Каже, що я ущепнув. А я ж цього й не думав робити. За те вутя скільки можна було натворити!» [15, 8 червня 1943].

З 19 липня школа перервала свою роботу, учні під керівництвом учителів повинні були приймати участь у жнивах. Але оскільки у с. Вергуни громадське господарство вже було ліквідоване окупаційною владою, то цей припис виконати було неможливо. Заняття відновлювалися, як і належить 1 вересня, але учні до школи не поспішали. Ходили чутки про наближення Червоної Армії, і селяни нашвидкуруч займалися польовими роботами, залучаючи до них і дітей.

Кульмінацією всього щоденника можна вважати 18 вересня 1943 р.: «Мало сю ніч спав. Адже сьогодні кульмінаційний день настоящего періоду: сьогодні будуть узурпати, прокляті народом німці палити село. І ось годин у вісім безжалісно німці палять скирди. О проклята німчура! Коли б тільки можна було на місці злочину застрелив би проклятого ката народного. О, прокляття! Школа горить. Її облили бензином зсередини і підпалили. Горить

краса і гордість Вергунів. Народ кинувся до хліба і почав його тягти хто скільки хотів, почали з гречки, потім пшеницю і жито. Я перший з чоловіків прибіг до школи. Інші говорять що там підложені міни. Але я спішу спасти хімічний і фізичний кабінети. Допомогли мені в цьому ще кілька чоловіків, що підбігли і жінки. Але яка підлість. Тут спасаєш майно з під огню, виносиш його, а діти й жінки розтягують його. Нема того щоб допомогти. Коли б були чоловіки можна було б і потушити школу. Та де там. Якщо хто й був, то поспішали брати пшеницю, а потім коли їх і зібралось чимало, то горіла криша, а їх не допросишся не то тушити, а й перенести шкільне майно в бувшу сільуправу. Ніколи не очікував такого від населення Вергунів. Правда це відноситься не до всіх. Була пізня ніч, а школа все горить. Мимовільно сльози появляються на очі, дивлячись як горить народне достояннє»[15, 18 вересня 1943].

Останній уривок щоденників містить у собі значну кількість смислових підтекстів. Будучи учителем за покликанням, Браженко щиро переживає за приміщення чудової двоповерхової школи, яке було далеко не в кожному селі. Крім того виразно постає його відчуженість та розчарування у навколишньому селянстві, яке не розуміло значення освіти, і намагалося все шкільне майно розтягти по домівках. Подібні епізоди мали місце і в с. Авдіївка на Чернігівщині, про що автор зазначав на початку щоденника. Однак прокляття на адресу окупантів з'являються лише на останніх сторінках щоденника, буквально за години до приходу радянських військ. Впродовж більш ніж двох років життя під окупацією автор відчував до німців страх і, водночас, намагався пристосуватися до існуючого режиму, вибити посаду завідуючого шкіл та навіть агітувати до роботи у Німеччині, хоч це викликало особисту відразу. В даному уривку та в попередніх роздумах автора, який вже наслухався чуток про репресії радянської влади щодо тих, хто був на службі у німців, відчувається страх та нотки самовиправдання перед поверненням непередбачуваного для обивателя комуністичного режиму.

Цікаво, що на Чернігівщині у 1941 – 1942 рр. Дмитро Браженко боявся, що односельці донесуть німцям про його участь у політиці розкуркулення на селі у 30-х роках, категорично заперечував свою приналежність до комуністичної партії, яка б автоматично позбавила посади завідуючого школою. Донос на автора таки прийшов, але вже на Полтавщині після встановлення радянської влади. Щоб скинути з себе брехливі звинувачення у видачі німцям на розстріл 26-ти більшовиків, автор пригадує всі свої заслуги перед радянською владою і компартією, хизуючись тим, що є комсомольцем, кандидатом у члени ВКП(б), був депутатом сільради с. Авдіївка на Чернігівщині, який свідомо пішов вчителювати при німцях «з такою доктриною: краще виховання дітей учителю радянському, ніж продажній шкірі» [15, 2 жовтня 1943].

Отже, щоденник учителя Дмитра Захаровича Браженка є унікальним джерелом з історії окупації України, в тому числі з проблеми шкільної

освіти. Факти влаштування окупантами лише початкової освіти із пропагандистськими обіцянками запровадження середньої, цензури підручників, критерії відбору учителів висвітлені у науковій літературі за допомогою документів окупаційної влади [1; 2; 3; 14] та преси [4]. Однак саме щоденник Дмитра Браженка надає можливість з'ясувати мотиви радянського громадянина до обіймання посади завідуючого школи в окупаційний період, ставлення селянства до шкільної освіти, внутрішнє життя школи, відносини з вищим керівництвом, умови навчання дітей та підготовки педагогічних кадрів, ставлення учителів до релігійного питання і багато інших, що становлять суть дослідження воєнного повсякдення. Дане джерело дає можливість для історика не лише отримати матеріал про рівень освіти в українському селі під час окупації, а й простежити обрану стратегію виживання для сільського учителя та його родини, показати життя сільської інтелігенції у всій складності без спрощених схем та навішування ярликів «колаборантів» та «окупаційних пособників».

Джерела та література

1. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 697-732.
2. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 15. – К., 2012. – С.71-75.
3. Голиш І., Голиш Л. Трагедія знівченого дитинства // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. - К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 127 – 174.
4. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.82-102.

5. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.
6. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 –3. – С.90-119.
7. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №5. – С.158-216.
8. Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2015. - №2. – С.27 – 59.
9. Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1943 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2016. – №2. – С.128-180.
10. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.
11. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).
12. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.
13. Потильчак О. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реснт, П.Т. Тронько –К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 92 - 127.
14. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ) // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.211-217.
15. Щоденник Д.З. Браженка. Рукопис.